

XALQ CHOLG‘U ASBOBLARINING SHAKLLANISHI VA UNING TARBIYAVIY AHAMIYATI.

Nurmonova Dildora Baxtiyor qizi,
JDPI Musiqiy ta’lim yo’nalishi
401- gurux talabasi.
Maxammatov Abdumannon,
ilmiy raxbar, katta o’qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarga ta’lim-tarbiya berish jarayonida o‘zbek xalq cholg‘u asboblarning turlari, uning shakllanish jarayoni va ularni tarbiyaviy ahamiyati to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan.

Tayanch iboralar: Cholg‘u asboblari, ta’lim-tarbiya, milliy g‘urur, chang, nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g‘ijjak, qo‘biz, qushnay, surnay, mustaqillik, ijrochilik sa’nati, urma zarbli, sharq madaniyati, O‘rta Osiyo, «Navro‘z», «Lola sayli», «Hosil bayrami», «Qovun sayli», «Uzum sayli», «Navro‘z», «Lola sayli», «Hosil bayrami», «Qovun sayli», «Uzum sayli», Quldorlik tuzimi.

Cholg‘ularda har bir xalqning milliy g‘ururi, an’anasi, qadriyatlari o‘z ifodasini topganki, ulardan taraladigan ovoz ham shunga moslashgan. Musiqiy cholg‘ularda ijrochilik san’ati insoniyat ma’naviyatini tarannum etuvchi vosita, ya’ni xalq ijodiyoti maxsuli bo‘lib, azal-azaldan omma orasida shakllanib, mohir soz ustalari tomonidan yasalib, tobora mukammallashib kelayotgan mo‘jizaviy va ifodaviy asboblardir. Bular barchasi yaratilajak cholg‘ularning shakliga va milliylik mezoniga asos bo‘lib xizmat qiladi. Tarix davomida, doimo musiqiy cholg‘ularga bo‘lgan e’tibor katta bo‘lish bilan birga tarbiyaviy tomonlari ham alohida ahamiyatga ega bo‘lib kelgan.

Xalq cholg‘ulari uzoq o‘tmishda paydo bo‘lgan. Ma’lumotlarga qaraganda, dastlabki musiqa cholg‘ulari eramizdan avvalgi XIII-ming yillikda dunyoga kelgan, deb taxmin qilinmoqda. Musiqachilikda dastlab urma zarbli cholg‘ular paydo bo‘lgan. Chunki eng qadimgi mehnat qo‘shiqlari ishning ritmik tuzilishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Undan keyin shovqinli cholg‘ular paydo bo‘ldi,

ijrochilar qarsak chalib ritmni ta'kidlagan, shovqinli cholg'ular ta'sirini ko'paytirganlar. Ijrochi ayollarning chapak zarblari o'ziga xos, takrorlanmas go'zal holatni vujudga keltirar edi.

Qadimgi sharq madaniyati bag'rida, o'zbek xalq cholg'ulari shakllandi. Ular ko'p asrlik taraqqiyot davomida o'ziga xos xususiyatlarni, tovush tusini saqlab qoldi. O'ziga xos tuzilishi tufayli chang, nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g'ijjak, qo'bizlar an'anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.

Quldorlik tuzimi davrida Maroqand, Niso, Tuproqqal'a, Termiz va boshqa shaharlar mavjud edi. Ushbu shaharlar hududida olib borilgan qazilma ishlar chog'ida badiiy hunarmandchilik buyumlari, turli xil cholg'ularining tasvirlari topildi. Quldorlik jamiyati O'rta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida muhim bosqich bo'ldi. Xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga, cholg'ular ham takomillashdi.

Asrimizning 30-40-yillarida uyushtirilgan arxeologik ekspeditsiyalar (S.L.Tolstov, V.A.Vyatkin, M.B.Masson va boshqalar rahbarligida) natijasida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lindi.

Topilgan madaniy yodgorliklarda turli xil musiqa asboblari: tanbur, rubobsimon cholg'u, qonun, ud, nay, surnay, karnay, doirasimon cholg'ular chalayotgan mashshoqlar tasvirlangan.

Xalq cholg'ulari O'rta Osiyo aholisining turmushi va mehnat faoliyatining ajralmas tarkibiy qismiga aylandi. Cholg'ular jo'rligida qo'shiq, o'yin va kuylar xalqning katta-katta marosimlari va oilaviy bayramlarida ijro etilgani bizga ma'lum. Bayramlar ko'proq yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyoda «Navro'z», «Lola sayli», «Hosil bayrami», «Qovun sayli», «Uzum sayli» kabi mavsumiy bayramlar keng tarqalgan. Bunday ommaviy bayramlarni xalq cholg'u ansambllari, xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa karnay, surnay, doira, nog'ora va urma zarbli musiqa cholg'ulari keng qo'llanilgan.

IX-asr oxirida Somoniylar mahalliy feodal sulolasi O'rta Osiyoning kattagina qismini birlashtirishga muvaffaq bo'ldi. Somoniylar davlatining poytaxti Buxoro yirik madaniy markazga aylandi. Bu yerda adabiyot va musiqa taraqqiy etdi. Hayot

sharoitining o'zgarishi tufayli musiqa san'atining ijtimoiy ahamiyati oshdi. Shaharliklar va yuqori tabaqa sinflari turmushida musiqaning roli sezilarli kuchaydi. O'sha paytlardayoq yakkanavoz, ansambl musiqachiligi va raqsni o'z ichiga olgan vokal, cholg'u, musiqa turkumlari mavjud edi.

O'rta asr musiqa ijrochiligi madaniyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shunda ediki, cholg'uchilar nafaqat bir necha turdagi musiqa asboblari chala olgan, balki o'zlari ham musiqa bastalaganlar. Cholg'uchilar o'z davrining yetuk musiqachilari va shoirlari ham bo'lishgan. O'rta asr sharoitida musiqiy ixtisoslashuv maxsus musiqiy ustaxonalarining paydo bo'lishiga olib keldi. Bu yerda ustoz-shogird an'analari qaror topdi va rivojlandi. Ayni shu paytda ansambl ijrochiligi takomillashdi, musiqa san'atining asosiy ko'rinishlari shakllanib cholg'u asboblari yangi namunalari kashf etishdi.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari mavjud ijrochilik san'ati tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular o'z risolalarida musiqaning jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berganlar.

Forobiyning (873-950) "Katta musiqa kitobi" ("Kitob al-musika al-kabr"), Abu Ali ibn Sinoning (980-1037) "Davolash kitobi" ("Kitobi ush-shifo") qomusidagi "Musika haqidagi risola", al-Xorazmiyning (X-asr) "Bilimlar kaliti", Sayfuddin Urmaviyning (1216-1294) "Olijanoblik haqida kitobi" yoki "Sharofiya kitobi", Abduraxmon Jomiyning (1414-1492) "Musika haqidagi risola" kitoblarida musiqa ijrochiligi va xalq cholg'ulari haqida muhim ma'lumotlar bayon etilgan.

Sayfuddin Urmaviy iste'dodli ud cholg'uchisi, xonanda, mashhur sozanda sifatida tanilgan. U Ozarbayjonning Urmaviya shahrida tug'ilgan. Sayfuddin eng katta yutug'i lad (modus)larning mukammal sistemasini ishlab chiqqanligidir.

Ibn Zaylining (1044-yilda vafot etgan) "Musika haqidagi to'liq kitob"i ("Kitob ul-kabir fil-musiqiy") uning musiqa ilmidagi yagona va bebaho kitobidir. U yangi usulni musiqada lادلarni xarflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi.

Abduqodir Marog'iy (XV-asr), Abduqodir ibn-Royibiy (Marog'iy) Ozarbayjonning Marog' shahrida tug'ilgan, lekin hayotining ikkinchi yarmi Amir

Temur saroyida Samarqandda o'tgan va Hirotda vafot etgan. "Musiqqa ilmida ohanglar to'plami" ("Jami al-alhan fi-ilm al-musiqiy") risolasida musiqa haqidagi ta'limotni kamoncha - yetti torli g'ijjak kabi bir turdagi musiqa cholg'usi borligi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitdi.

Al-Xusaynning (XV-asr) "Musiqiy kanonlar" risolasida asosan O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan ikki torli musiqa cholg'usi-dutor haqida ma'lumot berilgan.

Qutbiddin ash-Sheroziy (1236-1310) Eronlik musiqa nazariyotchisi sifatida tanilgan bo'lib, o'z risolasida kamonchali tanbur haqida ibratli mulohazalar bildirgan hamda inson ovozi musiqa asboblari ichida eng yoqimlisi deb hisoblagan. XVII-asrda yashagan Buxorolik musiqashunos Darvish Ali o'z risolasida tanbur, chang, qonun, rubob, qo'biz, g'ijjak kabi musiqa cholg'ulari haqida batafsil ma'lumotlar bergan.

Buyuk Sharq mutafakkirlarining merosi xalq cholg'ularini o'rganish sohasida ham tarixiy qiymatga ega. Abu Nasr Muhammad Forobiyning mashhur asari «Kitob al – musiqa al - kabir» («Musiqqa haqida katta kitob») ulkan ahamiyatga ega. O'rta asr olimi bu kitobida ikki xil musiqa ijrochiligi: ohangni inson ovozi (qo'shiq san'ati) va cholg'ular vositalarida qayta tiklashga ajratadi. Forobiy mohir ijrochi sifatida musiqa cholg'ularining jamiyat hayotidagi o'rnini o'rganishga ahamiyat beradi va u: «... Jangu - jadallarda, raqslarda, to'y - tomoshalarda, ko'ngil ochar bazmlarda hamda ishq - muhabbat qo'shiqlarini kuylashda chalinadigan o'ziga xos cholg'ular bor» deb yozgan edi.

Forobiyning yuqoridagi fikri cholg'ularning nafaqat saroy a'yonlari, balki shahar va qishloq aholisi, hunurmandlar orasida shuningdek, musiqa madaniyatida yetakchi o'rin egallaganini isbotlaydi.

Kitobning ikkinchi qismi boshdan-oxir o'sha davr musiqa cholg'ulariga bag'ishlangan. Unda lyutnya, tanbur, nay, rubob, chang, qonun va boshqa musiqa cholg'ulari izchil va batafsil ta'riflanadi. Forobiy torli, mizrobli lyutnyani o'sha davrda eng keng tarqalgan cholg'u hisoblagan. Lyutnya o'ziga xos mizrob (chertma) vositasida chalingan, dastasida esa ligatura (lad)lar joylashgan.

IX-X asrlarda lyutnya arabcha ud nomini oladi. Bu cholgʻu koʻpgina Sharq mamlakatlarida, Kavkaz orti xalqlari orasida hozirgi kungacha saqlanib kelayapti. Zamonaviy ud namunalari Toshkent Davlat konservatoriyasining sohaviy-tajribaviy sinovxonasida mavjud.

«Musika haqidagi katta kitob»da Forobiy yana bir cholgʻu asbobi- tanburni ham taʼriflaydi. Olimning fikricha, tanbur (dilni tirnash) udga eng yaqin turdagi cholgʻulardan biridir. Tanburda torlar noxun (metaldan yasalgan maxsus chertmak-tirnoq) yordamida chertiladi. Tanbur xuddi ud kabi keng tarqalgan va xalq sevgan cholgʻudir. Tanburning ikki yoki uch jez tori boʻlgan. Uning ikki turi maʼlum: Xuroson va Bagʻdod tanburlari. Bagʻdod tanburlarining maqomlari kamroq (beshta), cholgʻu dastasi kaltaroq boʻlgan. Xuroson tanburining maqomlari koʻp boʻlgan, dastasida cholgʻu boʻgʻzidan to dastaning yarmigacha oraligʻida pardalar joylashgan. Tanburning bu turi shu kungacha oʻz shaklini yoʻqotmay, musiqa ijrochiligi amaliyotida yakkanavoz hamda ansambl cholgʻusi sifatida amaliyotda foydalanib kelinayapti.

Forobiy, shuningdek, nayni ham taʼriflaydi. U turli xil damli cholgʻularini ovoz hosil qilishi prinsipiga koʻra naysimon guruhga kiritadi.

Ulardan biri oddiy nay yoki bir yoʻnalishda joylashgan koʻp teshikli nay. Bu turdagi naylar yoki turlicha ataluvchi naylar hozirgi kunda xam Sharq xalqlari orasida mavjud. Uni vetnamliklar sao, tojiklar tutek, tatarlar kaval, qozoqlar sibizga, ozarbayjonlar ney (juda kam uchraydi), qirgʻizlar uoo, choor (choʻponlarning cholgʻu asbobi), oʻzbeklar nay deb ataydi. Olim koʻpincha tut daraxtidan ishlanadigan keng tarqalgan surnay haqida ham toʻxtaladi.

Forobiy, shuningdek, dunay (mizmar)ni ham tilga oladi. Dunay hozirgi qoʻshnay yoki turkman xalq cholgʻusi gosha-dilli tyuy dyuk (qoʻsh qamish naychalardan tuzilgan cholgʻu)ga oʻxshaydi.

Forobiy risolasida oʻzi yashagan davrda mavjud boʻlgan rubobni ham batafsil taʼriflaydi. Oʻsha davrdagi rubob ham hozirgi Qashqar rubobiga oʻxshab, rezanator va ancha uzun dastadan tuzilgan. Ikki xil chertma torli rubob mavjud boʻlgan. 1 yogʻoch dekali va asosiy qismi yogʻochdan, 2 pastki qismi charmdan ishlangan

dekali.

Forobiy shahodat berishicha, chang ochiq torlarning tebranishi orqali ohang hosil qiluvchi musiqa cholgʻulari turkumiga kiradi. Oʻsha davrdagi changning 15 tori boʻlgan, ular diatonik sozlangan va ikki oktava oraligʻiga teng tovushqatorga ega boʻlgan. Risolada taʼriflangan barcha cholgʻular ashula, raqs, yakkanavoz va ansambl ijrochiligiga joʻr boʻlishda foydalanilgan. Forobiyning guvohlik berishicha, ud cholgʻusi ansambl ijrochiligida yetakchi rol oʻynagan. «Cholgʻu asboblari haqida kitob»da olim tanbur, rubob, chang kabi cholgʻularini udda chalinayotgan kuyga yoki yakkanavoz xonandaga uygʻun joʻr boʻlish uchun sozlash usullarini tushuntiradi. Shunday qilib, Sharqning ulugʻ allomasi musiqa ilmining bir boʻlimi sifatida cholgʻularni oʻrganuvchi cholgʻushunoslik sohasiga asos soldi. Bu soha keyinchalik boshqa olimlarning asarlarida ham keng boyitildi va rivojlantirildi. Yashagan davriga koʻra Buyuk olim ibn Sino Forobiyga juda yaqin. Uning "Davolash kitobi" deb nomlangan yirik qomusining "Musiqa haqida risola" bobida oʻsha davrning musiqachiligiga oid ilmiy-falsafiy bilimlari bayon etilgan. Bu risolalarda cholgʻular taʼrifiga anchagina oʻrin ajratilgan. Ibn Sino oʻz davri musiqalarini **ikki guruhga** boʻladi:

- mizrobli, noxunli (barbod, tanbur, rubob);
- butun rezanator qopqogʻi boʻylab tortilgan ochiq torli cholgʻulari (shohruh, chiltor, lira, chang, arfa).

Oʻsha davrda Sharqning taniqli mutafakkiri Sayfuddin Urmaviy musiqa ilmi tizimi (sistemasini) rivojlantirdi. U usta cholgʻuchi, xonanda va mohir bastakor sifatida mashhur edi. Udda olib borgan tajribalariga tayanib, olim oʻz nazariy qoidalarini bayon etdi. Urmaviyning "Taqqadorlik kitobi"da cholgʻu asboblari ichida ud eng mashhur va eng zamonaviyidir deb taʼkidlaganlar. Udning besh juft tori kvarta tartibidagi 7 ta maqomi (ladi) boʻlgan. Torlari bam, masnas, masna, zir va eng yuqorisi hadd deb atalgan. Besh qoʻsh torli takomillashgan ud keyingi paytlarda ham oʻz tuzilishini saqlab qolgan. Udning kvartaga sozlangan besh qoʻsh tori va yetti maqomi (ladasi) haqida Sheroziy (1236-1311), Jomiy (XV-asr), al-Husayniy, Marogiy, Abu Ali ibn Sinolar ham yozishgan. Abduraxmon Jomiyning

"Musiqqa haqidagi risola"sida keltirilgan ud dastasining to'la chizmasi uni sozlash haqida to'liq tasavvur beradi. Olimning tasdiqlashicha mavjud 12 maqom qadimiy yetuk musiqaning asosidir. Jomiy musiqaning tinglovchilariga ta'siri haqida to'xtalib, uning chuqur ruhiy va ma'naviy ahamiyati bor,-deb hisoblaydi.

XIII-XVII-asrlarda yaratilgan risolalarda chang, qonun, nuzxa, rubob, tanbur kabi torli cholg'ular, shuningdek, damli cholg'u nayning ta'riflari berilgan.

Darvish Alining (XVII-asrda) Buxoroda yaratilgan musiqaga doir risolasi an'anaviy cholg'ular haqidagi ma'lumot manbai sifatida xizmat qilishi mumkin. Unda musiqqa madaniyati, chunonchi, O'rta Osiyoning yirik shaharlarida mavjud bo'lgan cholg'ular hamda mohir ijrochilar haqida nodir ma'lumotlar mavjud.

Darvish Alining risolasi XVI-XVII-asrlar O'rta Osiyo musiqasini o'rganish uchun qimmatbaho manbadir. Mazkur asarda mashhur xonanda va cholg'uchilar, bastakorlarning ijodiy tarjimai hollari bayon etilgan.

Darvish Ali o'tmishdoshlari singari, torli mizrobli cholg'ular orasida tebranish ohangiga ko'ra eng yaxshisi sanalgan udni cholg'ular "shohi" deb atadi. Risolada yozilishicha, chang cholg'uchilar homiysi Zuhraga bag'ishlangan.

Ta'riflangan changning yetti maqom ijrosi uchun yigirma olti torli va yetti pardasi bo'lgan. Bulardan tashqari, risolada qonun, rubob, qo'biz, g'ijjak, musiqqa, ekbon-nay, (damli, charmli), Xitoyda tarqalgan ruxavza (olti tordan iborat noxunli) kabi cholg'ular ham tilga olingan.

Darvish Ali ta'rif bergan cholg'ulardan yettitasi, tanbur, chang, qonun, ud, rubob, qo'biz, g'ijjak o'sha davrda keng tarqalgan cholg'ular edi.

Darvish Alining ma'lumotlari musiqqa amaliyotida dastlab ansamblda uyg'un kalorit hosil qiladigan torli-noxunli va torli -kamonchali cholg'ular qo'llanilganligi haqidagi fikrni tasdiqlaydi. Risolada changchi Dilorom, naychilar Abduqodir va Xo'ja Abudullohlar, Mavlono Qosimi-Rabboniy, Sulton Ahmadiy - "devona" rubobchilar, aka-uka Shayx Abu - Bakri Rabboniy va Shayx Behduchi, dono qonunchi shayx Shamsi Rabboniy va ko'pgina boshqa mashhur ustalarning nomlari tilga olingan.

Darvish Alining guvohligi yana shunisi bilan qimmatliki, u qayd etgan

cholg'ularning kattagina qismi (nay, surnay, chang, qonun, rubob, tanbur, g'ijjak, qo'biz, doira, nog'ora, ud) O'rta Osiyoning hozirgi O'zbekiston, Tojikiston va boshqa respublikalarida, shuningdek, Ozarbayjonda bizning kunlargacha saqlanib keldi va u takomillashmoqda. Ushbu musiqa cholg'ulari uzoq vaqt mobaynida o'zbek xalqining madaniy turmushidan mustahkam o'rin olib, uning madaniy xayotida keng qo'llanib kelingan. Shunday ekan, bu cholg'ularni o'zbek xalq cholg'ulari, deb atash o'rinlidir. Abdul Fazl Boyhaqiy (XIV-asr) asarlarida:

- torli mizrobli (rud, barbad, tanbur);

- damli va urma zarbli cholg'ular (karnay, litavra va baraban) singarilarning nomlari keltirilgan.

Ma'lumki, Sharq adabiyotida o'tmishda shoirlar asarlariga javob yozish («nazira») sistemasi keng qo'llanilgan. Ko'plab «Xamsa» lar ham shu yo'sinda yaratilgan. Navoiy o'zining «Sab'ai sayyor» («Xamsa» dostonlarining biri) dostonida Bahrom Go'r haqidagi qadimiy afsonani, yangicha talqin etdi. Asar qahramoni - chang cholg'uchisi Dilorom deb atalgan. Shoir uning cholg'usini musiqa timsoli sifatida gavdalantirgan.

Zahriddin Muhammad Boburning (1483-1530) e'tirof etishicha, Alisher Navoiy o'z davrida ko'plab ud cholg'uchilarning o'z iste'dodlarini namoyon etishiga ko'maklashgan. «Boburnoma»da o'zbek xalq cholg'ulari ijrochilarining nomlari zikr etilgan. Bobur, shuningdek, Shoh Kulmiy-G'ijjakiy, Husayn Udiy, Xo'ja Abdulloh Marvarid Qonuniy kabi mohir ijrochilarni ham tilga oladi.

Navoiy davrida nay, ud, g'ijjak, qonun, karnay, surnay, nog'ora, doira, chang ijrochiligi keng tarqalgan edi. Ularning hammasi ansambl ijrosida ham, yakka ijroda ham birdek qo'llanilgan. Chang yakka cholg'u sifatida alohida ajralib turgan.

XV-XVII-asr yozma yodgorliklari ma'lumotlarini qiyoslab shunday xulosaga kelish mumkinki, bu davrga kelib, O'rta Osiyoda xalq cholg'ularida ijrolik madaniyati o'z kamolotiga yetdi. O'zbek xalq cholg'ulari ijrochilari ayni chog'da o'zlari ham musiqa asarlari yaratganlar. O'sha paytdayoq mohir chang, ud, g'ijjak, qonun, nay, tanbur, bulamon ijrochilari va yetuk xonandalari bo'lgan, ular o'ziga

xos ansambllar tuzishgan. Shuningdek, yakkanavoz ijrochilik ham rivojlangan.

Vosifiy o‘z «estaliklar»ida treldek ajoyib uslub o‘ylab topgan qonun cholg‘uchisi Hoji Abdullo Marvarid nomini keltiradi. U bastalagan kuy va qo‘shiqlar xalq orasida keng tarqalgan. Shunday qilib, XIV-XVII-asr tasviriy san’atida va adabiy merosida ildizlari uzoq o‘tmishga borib taqaluvchi musiqa cholg‘ulari asosiy tiplarining barqarorligini tasdiqlovchi boy material bo‘lgan.

O‘rta Osiyo olimlarining musiqa haqidagi risolalari, badiiy adabiyot, rassomchilik bizning kunlargacha yetib kelgan o‘zbek xalq cholg‘ulari tarixiy taraqqiyotining uzun zanjirdagi ayrim uzilgan halqalarini qaysidir darajada tiklash imkonini beradi. Necha yuz yillar o‘tdi, musiqa cholg‘ulari esa yakka, ansambl va orkestr ijrochiligida o‘z o‘rnini egallab, bugungi kungacha yashab kelmoqda. Ota bobolarimiz tomonidan ijod qilinib, ta’mir lanib hozirgacha qo‘llanilib kelayotgan o‘zbek milliy cholg‘ularimizni yosh avlod o‘rgatish, o‘rganish orqali ularda musiqa cholg‘ulariga bo‘lgan qiziqishni tarbiyalash muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. I.A. Karimov. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. Toshkent Ma’naviyat nashriyoti 2008 yil.
2. Mirziyoev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob halqimiz bilan birga quramiz. T: O‘zbekiston. 2017yil.
3. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T: O‘zbekiston. 2016.
4. Mirziyoev Ah. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qattiyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko‘taramiz. T: O‘zbekiston. 2017.
5. Y. Rajabiy. O‘zbek xalq musiqasi. Toshkent “Badiiy- adabiyot” nashriyoti 1963 yil.
6. T.Ye.Solomonova. O‘zbek musiqasi tarixi. –T.: “O‘qituvchi” nashriyoti. 1981-yil.
7. Nizomiy nomli TDPU (Res.ilm.anjuman). Uzluksiz ta’lim tizimida musiqa fanlarini o‘qitish masalasi. –T.: 2009-yil.
8. O. Fayziev. Musiqa o‘qitish metodikasi Toshkent 1997 yil.
9. G. A. Gudkova, A. B. Vasileva Ashula darslari metodikasi Toshkent “O‘qituvchi” nashriyoti 1993 yil.
10. Y. Rajabiy. O‘zbek xalq musiqasi. Toshkent “Badiiy- adabiyot” nashriyoti 1963 yil.
11. Hoshimov K., Ochil S. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi.- T.: «O‘qituvchi», 1999 yil.

12. M.Rizaeva. Yosh xonandaning kamoloti. Toshkent. Cho'lpon nasgriyoti 2003 yil.
13. Baubekova G.D., Xalikova G.T. Innovatsionne texnologii optimizatsii uchebnogo protsessa. - V kn.:Obrazovanie: opnt, problemn, perspektivi. Uchebnoe posobie. T.: "YaNGI ASR AVLODI" , 2001. - S. 67-99.
14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining «2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Qarori Ta'lim tarakkiyoti jurnali ., 2004. 5-son.
15. O'zbekiston Respublikasi XTVning «Pedagog kadrlarni kayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi 149-sonli buyrugi «Ma'rifat» gazetasi. - T.: 2006 yil, iyun.